

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА ЯК ПРОЯВ СУЧАСНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ БОЛГАР УКРАЇНИ ТА МОЛДОВИ)

Автор розглядає діяльність національно-культурних товариств болгар України та Молдови в період становлення державності (1991-2000 рр.), акцентуючи увагу як на економіко-правових, так і на організаційних проблемах становлення даних об'єднань. Робиться спроба з'ясувати особливості процесу відродження болгар у залежності від історико-географічного чинника.

Ключові слова: болгар, Україна, національно-культурні товариства, Молдова, становлення державності, відродження, економіко-правовий чинник, історико-географічний чинник.

Автор рассматривает деятельность национально-культурных обществ болгар Украины и Молдовы в период становления государственности (1991-2000 гг.), акцентируя внимание как на экономико-правовых, так и на организационных проблемах становления данных объединений. Делается попытка выявить особенности процесса возрождения болгар в зависимости от историко-географического фактора.

Ключевые слова: болгары, Украина, национально-культурные общества, Молдова, становление государственности, возрождение, экономико-правовой фактор, историко-географический фактор.

The author has been considering activity of national – cultural organizations of Bulgarians in Ukrainian and Moldavian during becoming independence (1991-2000) paying attention not only to economic – legal but also to organizational problems of Bulgarians organizations' development. It attempts to define characteristic features of Bulgarians' process of revival depending on the historical-geographical factor.

Key words: Bulgarians, Ukraine, national-cultural societies, Moldova, becoming of statehood, revival, the economic-legal factor, the historical - geographical factor.

Розбудова якісно нових держав початку 90-х років представила світу дещо інший підхід до побудови громадянського суспільства. Моделі незалежних держав Центрально-Східної Європи відрізняються як від західної демократії, так і від східних традицій. Слов'янське громадянське суспільство хоч і має ту ж саму структуру та елементи, що й будь-яке інше громадянське суспільство, але підходи до побудови різняться.

Громадянське суспільство – це соціальний організм, в якому держава є лише одним з елементів. Однією з умов створення громадянського суспільства є існування розвинутого «третього»

сектору, а індикатором, що вимірює розвиток громадянського суспільства, є залучення його членів до діяльності неурядових організацій.

Питання громадських організацій досліджувалися вітчизняними та зарубіжними політологами: В.П. Пугачов та О.І. Соловйов. На початку 90-х років з'являються перші аналітичні праці присвячені зародженню і становленню політичних партій і громадських об'єднань. Ці питання розробляли Є.Г. Базовкін і В.Г. Кремень, В. Литвин та інші автори, які приділяли увагу еволюції громадських об'єднань та політичних партій в Україні, намагалися схарактеризувати процес їх взаємодії

з владою. Друга половина 90-х років ознаменувалася появою праць таких дослідників, як С. Кириченко, А. Колодій, С. Рябов, зробивши акцент у своїх працях на інститутах громадянського суспільства. Проблематикою взаємодії громадських організацій та держави займалися такі вітчизняні дослідники, як В. Матвієнко, В. Полохало, В. Цвих [1].

Проблемам міжнародно-правового захисту національних меншин присвячені праці вчених західних країн (В. Кимлічка), фахівців з країн СНД А.Х. Абашидзе. Питаннями етнополітології активно займалися такі вітчизняні науковці, як А. Антонюк, О. Майборода, В. Котигоренко, І. Курас. Ю. Римаренко започаткував такий напрям, як етнодержавознавство. Зважаючи на історіографію проблеми, можна стверджувати, що питання громадських організацій етнічних меншин впадає у поле зору декількох дисциплін. Останнім часом з'являються роботи, присвячені саме цьому питанню – це праці В. Котигоренка та Л. Лойко, але вони є політологічними за своїм характером [2].

Зважаючи на міцні історичні взаємини слов'ян, не новою є велика кількість робіт, що присвячені вивченню історії болгарської діаспори на теренах України, Молдови та Румунії, в наш час це дослідження І. Грека, І.А. Носкової, І.П. Горбань та інших. Але робота, яка була би присвячена вивченню особливостей національно-культурних організацій болгар, поки що немає і автор намагається зробити перший внесок у розробку даної проблематики [3].

Адаптація етнічних груп до нових соціально-економічних умов сприяла появі нового суспільно-політичного явища – громадських організацій етнічних меншин. На сьогоднішній день стає актуальним питання про місце організацій етнічних меншин у процесі формування національного громадянського суспільства та місце тих самих організацій в житті конкретної етнічної громади. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автор розглядає питання національно-культурних організацій не тільки з політологічної точки зору, а й історичної, на прикладі болгарської діаспори Центрально-Східної Європи. За мету автор ставить спробу розглянути товариства як прояв етнічного відродження та розвитку меншини. Досягнення поставленої мети вирішується через наступні завдання:

- дослідити основні принципи побудови і форми організаційної структури громадських організацій етнічних меншин;
- з'ясувати значення національно-культурних організацій в національному відродженні;
- виявити специфіку діяльності болгарських національно-культурних товариств.

Люди, які об'єднані в громади, більш активні, вони здатні брати на себе відповідальність за розвиток свого локального середовища, започатковувати ініціативи, які призводять до зростання соціальної активності [4]. Неурядові організації

за своїм призначенням повинні лобювати інтереси суспільства через процес ухвалення рішень, розробку законотворчих актів. Отже, неурядові організації – це важливий елемент демократії як на локальному рівні, так і в вищих ешелонах влади.

З іншого боку, історичний розвиток країн Центрально-Східної Європи проходив у руслі етнічних процесів, але великим досягненням сьогодення є міжетнічна злагода, що панує на цих теренах. В Україні мешкає близько 130 представників різних національностей, що складає близько 22 % від загальної кількості населення, в Молдові частка представників інших національностей, окрім титульної, складає 24,2 % від загальної кількості населення. Повертаючись до поняття «громадянське суспільство», зазначимо, що однією з головних ознак є визнання та захист прав і свобод людини, а також класовий мир, партнерство та національна злагода.

Малий словник історії України поняття «відродження» трактує як «процес відновлення різних сфер (економічної, національної, духовної, культурної, мовної, релігійної та ін.) буття певного народу після їх занепаду. Відродження пов'язане із значним зростанням уваги до проблем і процесів, які свідомо гальмувалися або замовчувалися в попередні часи, з активізацією діяльності національно свідомих суспільних сил (політичних партій і рухів, громадських організацій, лідерів)...» [5].

Виникнення громадських організацій – об'єктивний, закономірний процес. Вчені висувують багато версій щодо причин об'єднання людей у різноманітні громадські організації. Західні соціологи схиляються до біологічних та психологічних причин цього явища. По-перше, вони надають перевагу інстинкту самозбереження: людина шукає захисту у групі. Проводиться паралель із часом, коли людина жила плем'ям, в якийсь певний час на підсвідомому рівні з'являється потреба в захисті. Також популярністю користуються доводи щодо потреб у спілкуванні, прагнення людини ствердитися. Незважаючи на велику кількість теорій походження громадських організацій, всі (науковці, політики та пересічні громадяни) визнають їх провідне місце в житті сучасного суспільства.

Появі перших національно-культурних товариств передувала низка спланованих дій, таких як листи-звернення болгар Української та Молдавської РСР до ЦК КПРС в 1987 та 1990 роках, де йшлося про можливість вивчення рідної мови, про єдність, про державну підтримку та інше. Вже за перші роки незалежності в Україні та Молдові виникають нові організації болгар. Раніше розкиданий авангард болгарської етнічної ідентичності почав існувати у вигляді етнічної групи, тобто організованого об'єднання людей з усвідомленням спільної етнічності.

Сучасна етнополітична система України та Молдови порівняно з початком розбудови державності

знала деяких органічних змін: окрім такого структурного суб'єкту, як національні меншини, з'явився вторинний суб'єкт етнополітики – національно-культурні товариства. Участь національно-культурних товариств в етнополітичних відносинах є мінімальною, зважаючи на те, що товариство є первинною ланкою в структурі організму етносу. Найбільш повно інтереси національних меншин представлені через національні об'єднання із республіканським статусом.

Протягом останніх 15 років кількість неурядових організацій зростає щорічно, включно громадські організації етнічних меншин. Але поява нових незалежних громадських організацій ще не є фактом їх організаційної зрілості та впливовості в суспільстві. Статутні документи та програми громадських організацій етнічних меншин свідчать про схожість цілей та завдань. Організаційна структура об'єднань є в більшості моноетнічною, що реалізується у вигляді національно-культурних товариств певного етносу. Спільною проблемою є також відсутність приміщень для національно-культурних товариств, у зв'язку з чим юридичною адресою товариства стає домашня адреса керівника цієї організації. Характерною рисою є відсутність фіксованого членства в цих товариствах. Згідно зі статутними документами національно-культурних товариств, джерелами надходжень коштів стають членські внески, пожертвування юридичних або фізичних осіб, тобто не за рахунок бюджетних коштів як це і передбачено чинним законодавством. До того ж більшість великих національно-культурних організацій отримують фінансову допомогу від етнічної батьківщини, міжнародних фондів та меценатської підтримки.

За певний проміжок часу громадські організації етнічних меншин набули різних форм – на початку свого становлення від переважно етнографічних, культурних товариств до багатофункціональних об'єднань громадсько-політичного спрямування. Горизонтальне урізноманітнення та зростання кількості організацій призвело до вертикальної структуралізації: наприклад, Асоціація болгар України – Запорізьке обласне товариство болгарської культури (ЗОТБК) – Приазовське районне болгарське культурно-просвітницьке товариство «Дружба» – Бердянське болгарське товариство «Родолубие».

У своїй книзі В.І. Франчук приводить класифікацію соціальних організацій, згідно з якою національно-

культурні товариства за ознакою походження відносяться до природних соціальних організацій [6]. Національно-культурним товариствам властиві такі особливості:

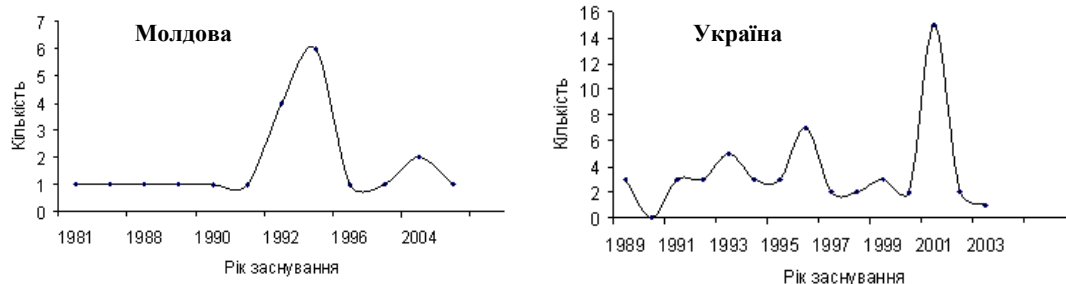
- *Універсальний характер діяльності.* Задачі товариства мають багатовекторність. Пріоритетними програмними завданнями стають проблеми етнокультурного характеру, але значущими є також економічні, політичні, освітні, інформаційні та інші завдання. Зважаючи на ряд зовнішніх чи внутрішніх факторів за певний проміжок часу, перевага може надаватися якому-небудь одному завданню: наприклад, ідея політичної автономії болгар.
 - *Гнучка структура керування.* У структурі національно-культурного товариства відсутні відносини «начальник-підлеглий», тому що товариство – це добровільне об'єднання, де кожен має рівні права та обов'язки
 - *Гнучка структура керування зумовлює відсутність спеціального відбору людей на посади та кількісне обмеження членства, і це дає змогу стверджувати про надлишковий характер національно-культурних товариств: чим більша кількість членів, тим краще для громади.*
 - *Комплементарність.* Взаємодія комплементарних проявів етнічного відродження не супроводжується утворенням стійких зв'язків, але через просторову взаємну відповідність комплементарних явищ етнічного відродження утворюється велика кількість відносно слабких зв'язків, але з достатньо великим сумарним потенціалом, що, врешті-решт, призводить до формування стійких комплексів.
- Особливістю болгарських національно-культурних товариств, що діють в місцях компактного проживання болгар, є системність роботи. Порівняно з іншими громадськими організаціями, болгарські товариства національної спрямованості не припиняли свого існування. З часу заснування першого культурно-просвітницького товариства і до сьогодні ще жодне об'єднання не заявило про свою ліквідацію.

Підґрунтям такого феномену виступає декілька чинників. Одним з них є етнопсихологічний: товариства створюються з метою задоволення не стільки приватної, скільки колективної потреби в консолідації етносу, популяризації його традиційної культури.

Аналіз мережі національних неурядових організацій болгар свідчить про тенденцію до розширення їх кількісних показників.

Таблиця 1

Громадські організації болгар Молдови та України

Таблицю складено за матеріалами: Державна агенція болгар за кордоном. Режим доступу: <http://www.aba.government.bg/obshtnosti.php>; Всеукраїнської болгарської асоціації – 10 лет/ Фотоил. К.П. Гроздева и др. – Одесса: Маяк, 2003.–207с.: ил.

Але ці організації не мають фіксованого членства, тому зробити висновок про кількість болгар, які задіяні в національно-культурних товариствах майже неможливо. Одним з джерел звідки можна дізнатися про кількісний склад національно-культурного товариства є протоколи загальних зборів або сайти національно-культурних товариств, де розміщено історію товариств, основні завдання та склад управлінської ради.

Потрібно звернути увагу, що фінансування болгарських національно-культурних товариств або товариств інших національностей не є обов'язковим з боку держави, обласної чи районної адміністрації, що захищає ці товариства від нерівномірного розподілу бюджетних коштів або від зменшення фінансування у зв'язку з кризою та інше.

Загальною рисою розвитку всіх громадських об'єднань є слабкість важелів впливу на органи влади та політичні процеси обласного значення. Головним об'єктом впливу громадських організацій в реальності стала громадська думка. Формування або зміна громадської думки стосовно тих чи інших процесів стали вихідними положеннями громадських організацій, в тому числі і національно-культурних товариств, де ця ідея набуває форми популяризації власної традиційної культури.

Обмеженість впливу громадських організацій на місцеві органи влади та їх рішення не означає відсутність конструктивного діалогу. Співпраця національно-культурних товариств та місцевої влади має позитивні зрушення в області культури, релігії та освіти (Загальноукраїнська культурно-художня акція «Разом у розмаїтті» [7]), але не політики чи економіки. Це пов'язано не з небажанням місцевих органів влади йти на компроміс, а з відсутністю певних економічних чи політичних повноважень, щоб приймати рішення державного значення, як-то створення болгарсько-гагаузької автономії.

Ми вже зазначали, що на початку становлення національно-культурних товариств одним із пріоритетів було завдання консолідації болгарського етносу, організаційне становлення товариств, збирання етнокультурної спадщини, то з середини 90-х років поступово змінюється зміст діяльності національно-культурних товариств. До концепту «заради себе, свого етносу» долучається «задня інших», і справа не тільки в популяризації власної культури, але й у розширенні тематики. Національно-культурні товариства останнім часом стали ініціювати не тільки проекти національного характеру, але й соціально значущі: всеукраїнська акція «Молодь проти алкоголізму», круглий стіл на тему «Объединение поколений», презентація книги «Борьба со СПИДом», одеська обласна акція «Посади свое дерево» [8].

Достатньо новим явищем стала співпраця національно-культурних товариств з іншими громадськими організаціями. Це свідчить про розуміння значущості консенсусу організацій в процесі формування громадянського суспільства. Яскравим прикладом є солідарність національно-культурного товариства болгар та молодіжних організацій Одещини. При одеському міському голові було організовано новий молодіжний блок «ІКО» (Інтернаціональне крило Одеси), членами якого є представники різних національних меншин [9].

Актуальними залишаються прозорість та відкритість діяльності національно-культурних товариств для громадськості. Звісно, що резонансні події або проекти не є прихованими для громадськості, і ЗМІ періодично висвітлюють події з життя товариств. Але магістральними недоліками є, по-перше, географічна обмеженість ЗМІ. До висвітлення тих чи інших подій запрошуються представники місцевих або рідше обласних телевізійних ЗМІ, тобто до широкого кола населення інформація не надходить. Життя болгарської громади висвітлюють такі друковані ЗМІ, як газети «Роден край» та «Україна: българското обозрение» (ці газети розраховані на болгар і виходять невеликим тиражем: «Роден край» – 4570 станом на 12 січня 2008 та 5630 станом на 17 січня 2009 року – поступове збільшення тиражу говорить про збільшення кількості передплатників; «Україна: българското обозрение» – 20447 протягом 2008 року та 10200 станом на 10 січня 2009 року – таке різке зменшення тиражу, на думку автора, свідчить про тимчасові фінансові труднощі Асоціації болгар України як засновника вісника у світлі світової фінансової кризи кінця 2008 року, так як частина тиражу розповсюджувалася Асоціацією безкоштовно). Незважаючи на статистичні дані про обсяги тиражу та те, що в інших газетах та журналах інколи з'являються повідомлення про життя болгарської громади, головною проблемою залишається формування загального інформаційного поля. Аналіз друкованих матеріалів періодичних видань («Роден край» та «Україна: българското обозрение») говорить про відсутність інформації про діяльність національно-культурних товариств у таких областях, як Донецька, Луганська, незначну кількість інформації по Запорізькій, Київській, Миколаївській та інших областях, але добре представлена Одеська область, знову таки в знаки дається особливість історико-географічного розселення болгар. Другим недоліком у відкритості діяльності національно-культурних товариств є відсутність звітності про свою діяльність перед громадськістю. Висвітлення окремих подій або взагалі відсутність інформації про ці події в житті етногромади створює враження про недосконалість концепції розвитку

громади або програми дій об'єднання. Оприлюднення звітності, особливо національно-культурних товариств, що діють за межами Одеської області, дало б змогу ознайомитися зі специфікою їх діяльності.

Близько третини болгарської нації мешкає за кордоном. Для того, щоб підтримувати своїх співвітчизників за кордоном, Болгарія створила агентство, що займається проблемами болгар за кордоном (Державна агенція за болгарите в чужбина (ДАБЧ), яка була заснована 1 жовтня 1992 року. Основною метою Агентства є збереження духовної спадщини нації – рідної мови, культури, традиції, історії серед болгар, котрі мешкають за межами батьківщини. Центральне місце в роботі Агентства займає налагодження, підтримка контактів та допомога існуючим товариствам, асоціаціям, церковним громадам, засобам масової інформації та навчальним закладам болгар в десятках країн.

У країнах, де мешкають болгари зі свого боку були започатковані культурно-просвітницькі товариства. З часом ці товариства стали ініціювати створення єдиного координаційного центру для представництва. В Україні таким центром стала Асоціація болгар України, яка була започаткована в 1993 році (офіційно зареєстрована в Міністерств юстиції України 26 липня 1994 р.) [10]. З кожним роком кількість товариств, що входили до Асоціації збільшується, якщо в 1993 році кількість колективних членів становила 9, то в 2003 вже 63 товариства [11]. Національно-культурні, просвітницькі товариства або інші товариства є складовими ланками в Асоціації. Перші громадські організації болгар стали засновуватися з 1985 року, наприклад, Товариство бессарабських болгар «Св. Кирила та Методія». Перші товариства стали виникати в місцях компактного проживання болгар, а саме в Бессарабії. Одним із завдань, яке декларувалося товариствами, стала ідея консолідації болгарського населення цього регіону через створення болгарської або болгарсько-гагаузької автономії. Тенденція до відокремлення на час 1989-1991 років була розповсюджена та її можна вважати першою спробою заявити про свої мовні, національні та культурні права. З 1992 року ідея про створення автономії поступово набуває іншої форми: розширення прав меншин, пов'язане це було з прийняттям нормативно-правових актів [12].

В Україні поки що відсутні спеціальні законотворчі механізми або урядові програми, які б ставили собі за мету заповнення культурних лакун через засоби масової інформації або заохочення випуску культурних програм. В цьому питанні більшого успіху досяг «третій сектор», який очолила громадська ініціатива:

з'явилися телевізійні передачі, друковані видання, веб-сайти та інше.

Перспективним напрямком розвитку національно-культурних товариств буде співпраця з іншими культурними галузями. Існуючу співпрацю товариств з місцевою владою можна схарактеризувати як спорадичну й обмежену фестивалями, культурними подіями або поодинокими заходами. Індустрія культури в Україні тільки починає розвиватися: компанії, що пропонують культурні товари та послуги (видавництва, кінокомпанії), в більшості, не залежать від держави в фінансовому плані та не скуті державною політикою в цьому напрямку. Зважаючи на зростаючий попит національно-культурної тематики та проблематики, інноваційним шляхом вирішення цієї задачі стане не створення нових державних культурних програм, а залучення комерційного сектору культурної індустрії. Останнім часом від національно-культурних товариств надходять пропозиції щодо доцільності законодавчого визначення доцільності особливого статусу національно-культурних товариств, порівняно з іншими добровільними об'єднаннями громадян [13; 605]. Але зважаючи на порядок утворення, внутрішню організацію та практичну роботу національно-культурних товариств, вони залишаються неурядовими організаціями ще якийсь час, зміна у правовому статусі відбудеться лише, коли кожна етнічна група утворить єдину представницьку організацію своєї громади.

Етнічні та політологічні процеси не існують окремо, розвиваючись паралельно, вони взаємодіють. Основним завданням громадянського суспільства разом з державою є розвиток етнічних процесів на користь суспільства, щоб вони стали інтегруючим фактором громадських взаємин.

Протягом останніх 15 років болгари України та Молдови накопичили значний досвід у формуванні та розвитку громадських організацій. З часу виникнення першої організації форми організаційної структури урізноманітнювалися в залежності від поставлених завдань: культурні, просвітницькі, освітні, творчі об'єднання. Останнім часом спостерігається тенденція до спеціалізації етнічних організацій. Політизація громадських організацій з одного боку є проявом спеціалізації, а з іншого – переходом національно-культурного відродження на якісно новий щабель розвитку.

Національно-культурні об'єднання через організацію конкурсів, національних свят, недільних шкіл та інших видів діяльності сприяють гармонізації етнічних процесів, перегляду нормативно-ціннісної системи, трансформації культурних уподобань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студ. вузов. – 3 изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 447 с.; Базовкін С.Г., Кремень В.Г. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994;

- Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці.– К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. – К.: Логос, 1999. – 47 с.; Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Л.: Червона Калина, 2002. – 275с.: іл.; Рябов С. Громадське суспільство / О.В. Бабкіна, Є.Ф. Безродний, В.П. Горбатенко, С.П. Дмитренко, В.Т. Дорофей. Політологія: Посібник для студ. Вузів / О.В. Бабкіна (ред.), В.П. Горбатенко (ред.). – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – С. 124-125; Матвієнко В.Я. Соціальні технології: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 446 с.; Полохало В. Середній українець – соціальна основа негромадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 20; Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
2. Кимлічка Вілл. Лібералізм і права меншин / Перекл. з англ. Р.Ткачук; Гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; Наук. ред. І. Лизогуб. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с. – (Демократична освіта); Абашидзе А.Х., Алисиевич Е.С. Право Совета Европы: Конвенция о защите прав человека и основных свобод. – М.: Международные отношения, 2007. – 304 с.; Антонюк, Р.І. Коли кожний поважає всіх, а всі – кожного: Проблеми нац. меншин в умовах укр. полікультур. контексту // Гуманітарні науки. – 2006. – № 2. – С. 34-38; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політолог. концепт / В.О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.; Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / І.Ф. Курас (ред.). – К., 2002. – 295 с.; Римаренко С. Етнонаціональний фактор територіальних трансформацій в Україні // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. – К.: Стило, 2003. – С. 132-135; Лойко Л.І. Етнополітична суб'єктивність громадських організацій етнічних меншин України: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук (23.00.05) / Нац. акад. наук України. – К., 2006. – 36 с.
 3. По пути национальной духовности болгар Молдовы: док. и материалы (конец 80-х – 90-е гг. XX в.) / Науч. о-во болгаристов РМ, Татакл. гос. ун-т; [сост.: И. Грек, Н. Червенков, Т. Шикирлийская]; науч. ред.: Иван Грек, Николай Червенков. – Кишинев: S.Ş.B, 2005. – 600 с.; Носкова И.А., Крымские болгары в XX – начале XX в.: история и культура.– Симферополь: СОНАТ, 2002. – 152 с.; Горбань І. П. Фольклор і фольклористика болгар в Україні / Інститут народознавства НАН України / Степан Павлюк (відп. ред.). – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 253, VIII с.
 4. Дмитро Коваль. Технологія роботи АРР «Донбас» у розвитку громад на депресивних територіях // Соціальна активність для розвитку громад / За ред. С. Фесенко; Пер. з англ. Д. Ковалю, Агентство регіонального розвитку «Донбас». – Донецьк: Донбас, 2005. – С. 49.
 5. Шуба О. Відродження // Малий словник історії України: Довід. видання / Упоряд.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 86.
 6. Франчук В.И. Общая теория социальных организаций / В.И. Франчук; Моск. гос. социальный ун-т; Академия социологии и управления. – М.: Союз, 2001. – С. 35.
 7. Світлана Драгнева Разом у розмаїтті // Україна: болгарското обозрение. – 2008. – 20 грудня. – С. 2.
 8. Попова М. Всестороннее развитие вокруг болгарской идеи – такой путь нашла болгарская молодежь Николаевщины // Україна: болгарското обозрение. – 2009. – 10 лютого. – С. 2; Валентиновна Ю. И зашелестят около Купоран красные дубовые листочки // Україна: болгарското обозрение. – 2008. – 29 листопада. – С. 2.
 9. Гулканян Гаiane. Молодежь берет власть в свои руки // Україна: болгарското обозрение. – 2008. – 22 листопада. – С. 2.
 10. Всеукраинской болгарской ассоциации – 10 лет / Фотоил. К.П. Гроздева и др. – Одесса: Маяк, 2003. – С. 46.
 11. Там само. – С. 56.
 12. *Республіка Молдова*: «Про функціонування мов на території Республіки Молдова» (№ 3465-ХІ від 01.09.89 р.), «Про культу» (№ 979-ХІІ від 24.03.92 р.), «Про освіту» (№ 547-ХІІІ від 21.07.95 р.), «Про культуру» (№ 413-ХІV від 27.05.99 р.), «Про права осіб, що належать до національних меншин та правовому статусі їх організацій» (№ 382-ХV від 19.07.2001 р.). *Україна*: Закон України «Про громадянство» (№ 2235-ІІІ від 18.01.2001 р.), Декларация прав национальностей (№ 1771-ХІІ від 1.11.1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (№ 2494-ХІІ від 25.06.1992 р.), Закон «Про телебачення і радіомовлення» (№ 3759-ХІІ від 21.12.1993 р.), Закон «Про освіту» (№ 1060-ХІІ від 23.05.1991 р.) та інші.
 13. Закарпаття в етнополітичному вимірі / Національна академія наук України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса; М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. – К.: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 605.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Ю.В. Котляр;
доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб.

© Комар Я.В., 2009

Надійшла до редколегії 20.02.2009 р.